

Dziedzictwo kulturowe jako obszar realizacji badań społecznych.

Wyzwania metodologiczne na przykładzie wybranych projektów badawczych

Roksana Ulatowska

<https://orcid.org/0000-0003-3199-483X>

Uniwersytet Jagielloński

e-mail: Roksana.ulatowska@uj.edu.pl

Marcin Pierzchała

Fundacja Rozwoju Badań Społecznych

e-mail: marcin.pierzchala@furbs.org

Dariusz Szklarczyk

<https://orcid.org/0000-0001-8859-9932>

Akademia Górniczo-Hutnicza im. Stanisława Staszica w Krakowie

e-mail: dszklarczyk@agh.edu.pl

Czy kulturę da się zmierzyć, czy kulturę da się policzyć?
2023, 24(3), s. 193–210
<https://doi.org/10.4467/20843976ZK.23.015.18660>
www.ejournals.eu/Zarzadzanie-w-Kulturze

WKŁAD POSZCZEGÓLNYCH AUTORÓW / AUTHORS CONTRIBUTIONS:

- * Roksana Ulatowska 70% (projekt artykułu, przeprowadzenie systematycznego przeglądu literatury, opracowanie artykułu naukowego, przeprowadzenie analiz, podsumowanie)
- * Marcin Pierzchała 20% (przeprowadzenie systematycznego przeglądu literatury, przeprowadzenie analiz)
- * Dariusz Szklarczyk 10% (projekt artykułu, opracowanie artykułu naukowego)

ORYGINALNY ARTYKUŁ NAUKOWY

Źródła finansowania publikacji / Funding acknowledgements: brak źródeł

Polityka open access / OA policy: CC BY 4.0

Informacja o konflikcie interesów / Conflict of interest: brak konfliktu interesów

Sugerowane cytowanie artykułu: Ulatowska Roksana, Pierzchała Marcin, Szklarczyk Dariusz (2023). Dziedzictwo kulturowe jako obszar realizacji badań społecznych. Wyzwania metodologiczne na przykładzie wybranych projektów badawczych. *Zarządzanie w Kulturze*, 24(3), 193–210.

Abstract

Cultural Heritage as Social Research Area. Methodological Challenges on the Example of Selected Research Projects

The article attempts to partake in the debate on methodological challenges related to conducting research in the field of cultural heritage. The authors – based on the conducted research – present case studies and analyze the encountered problems as well as limitations in methodology and implementation of this research. At the same time, they share the adapted solutions and recommend what should be taken into account while conducting research in this field.

Keywords: cultural heritage, challenges in research methodology, social research

Otrzymano/Received: 14.04.2023
Zaakceptowano/Accepted: 10.07.2023
Opublikowano/Published: 20.12.2023

Wprowadzenie

Dziedzictwo kulturowe jako pojęcie i obszar badań w dziedzinie kultury stopniowo poszerza swój zakres i zdobywa coraz większe zainteresowanie (Kozioł et al. 2013). W szczególności charakterystyczne dla ostatnich ponad dwóch dekad jest ujmowanie dziedzictwa z perspektywy zasobu tworzącego kapitał kulturowy społeczeństw (Rizzo, Throsby 2006), co przekłada się również na wartość ekonomiczną dziedzictwa (Throsby 2012; Nijkamp 2012). Zmianę podejścia do koncepcji dziedzictwa zapoczątkowali Greg Ashworth i John Tumbidge (2000), którzy zwrócili uwagę na historyczne miasta, przestrzenie mieszkalne i specyficzne kulturowo wartości duchowe jako te elementy dziedzictwa, które pozwalają na odzwierciedlenie wyjątkowego charakteru społeczeństw, a także budowanie poczucia przynależności (Ashworth 2015). Helen Phillips (2015) dostrzega również znaczenie dziedzictwa dla lokalnych społeczności – wzmacnia ono ich tożsamość oraz dobre samopoczucie estetyczne. Współcześnie podkreśla się raczej wszechstronność wpływu dziedzictwa kulturowego, mówiąc o jego szerokim, społeczno-ekonomicznym oddziaływaniu (Murzyn-Kupisz et al. 2022), także w kontekście zmian klimatycznych (Sesana et al. 2021).

Ujęcie dziedzictwa rozumianego jako zasób rozwojowy zyskało znacznie bardziej holistyczny charakter. Szczególnie podkreśla się jego rolę dla rozwoju różnych sfer życia, zarówno na poziomie lokalnym, regionalnym, jak i europejskim. Interdyscyplinarne podejście dało szansę na dostrzeżenie wpływu dziedzictwa na otoczenie społeczno-gospodarcze w odniesieniu do czterech obszarów – gospodarczego, społecznego, kulturalnego i dotyczącego środowiska naturalnego (*Cultural Heritage Counts for Europe* 2015; Murzyn-Kupisz 2012).

Ważny punkt orientacyjny na mapie badań poświęconych dziedzictwu kulturowemu stanowi opracowanie Moniki Murzyn-Kupisz et al. (2022). Autorom udało się w nim określić kierunki prowadzonych badań i różnorodnych sposobów ujmowania dziedzictwa, wskazać dostępne i potencjalne zasoby i źródła danych dla badań nad dziedzictwem, ale też pokusić się o refleksję nad wyzwaniem związanym z realizacją badań i pomiarem dziedzictwa kulturowego i jego wpływu, zasiloną przeglądem przykładów zagranicznych. Wnioski z analizy wskazują na potrzebę doskonalenia i rozwijania systemu gromadzenia i udostępniania danych i informacji o badaniach, co miałyby przyczynić się między innymi do rozwoju i inspirowania nowych badań w omawianym obszarze.

W niniejszym artykule chcemy pójść o krok dalej i przybliżyć wybrane, a zarazem najistotniejsze, naszym zdaniem, wyzwania metodologiczne badań w obszarze dziedzictwa kulturowego z perspektywy konkretnych projektów badawczych, realizowanych na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa (NID).

Przez prezentację studiów przypadku dwóch badań, w których realizacji brałimy udział, chcemy podzielić się z badaczami i badaczkami obszaru dziedzictwa kulturowego własnymi doświadczeniami dotyczącymi wyzwań metodologicznych

i realizacyjnych badań. Naszym celem jest także przedstawienie najważniejszych problemów i przyjętych rozwiązań w tym zakresie oraz omówienie ich ograniczeń. Stoimy bowiem na stanowisku, że równie istotna jak dostępność danych i podejmowanie nowych kierunków badań jest ich jakość oraz, przede wszystkim, metodologiczna solidność. Tymczasem charakter opisywanych w artykule wyzwań stanowi w tym kontekście istotne ryzyko. Jak wskazano w ramach badania zrealizowanego w 2021 roku dla NID (Pierzchała et al. 2021), identyfikowane są niedostatki warsztatu badawczego wśród części badaczy podejmujących kwestie dziedzictwa jako zasobu rozwojowego. Dotyczą one głównie aspektów metodologicznych prowadzenia badań społecznych.

W przypadku zagadnień poruszanych w niniejszym artykule, po pierwsze, trudności sprawia już samo zdefiniowanie przedmiotu badań, w których odwołujemy się bezpośrednio i pośrednio do pojęcia dziedzictwa kulturowego. Pojęcie to nie jest bowiem ustabilizowane znaczeniowo i podlega w badaniach różnorodnej operacjonalizacji, co wynika między innymi z rozszerzenia zakresu znaczeniowego pojęcia (Kozioł et al. 2013). Po drugie, w wyniku wspomnianych problemów z gromadzeniem i udostępnianiem danych w obszarze dziedzictwa kulturowego (Murzyn-Kupisz et al. 2022) badacze podejmujący różne szczegółowe wątki napotykać na swoje problemy. Są one przede wszystkim związane z brakiem wysokiej jakości operatów badawczych, a także niejasno określonymi granicami badanych populacji, co stanowi problem między innymi dla możliwości uogólniania wyników badań. Dlatego też, w dalszej części artykułu, chcemy udzielić odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jakie podstawowe trudności i problemy wynikają z prowadzonych badań w obszarze dziedzictwa kulturowego?
2. Jakie kluczowe ryzyko powstaje w ten sposób dla procesu badawczego?
3. Jak w praktyce rozwiązane zostały napotkane przez zespół badaczy trudności na przykładzie dwóch omawianych projektów badawczych?
4. W jaki sposób można by jeszcze lepiej przezwyciężyć te trudności w przyszłych badaniach?

Wybrane do analizy przypadki badań dotyczyły dwóch projektów badawczych: 1) liczebności i aktywności społecznych opiekunów zabytków (SOZ) w Polsce oraz 2) przedsiębiorstw ekonomii społecznej (PES) w Polsce, wykorzystujących w swojej działalności zasoby dziedzictwa. Obydwa projekty badawcze zostały zrealizowane w drugiej połowie 2022 roku na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Instytucja ta została utworzona pod nadzorem ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego w 2011 roku, jako kontynuacja działań prowadzonych od lat 60. XX wieku przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków, a następnie, w latach 2002–2011, przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków (NID 2023). W ramach realizacji swoich zadań statutowych instytucja prowadzi między innymi prace badawcze i analityczne w obszarze dziedzictwa, występując również w roli podmiotu zlecającego wykonanie badań.

Przegląd literatury w zakresie tematyki badań realizowanych w ramach analizowanych studiów przypadku (*case study*)

Dokonany poniżej przegląd literatury prezentuje stan badań w zakresie tematyki, która stanowi przedmiot dwóch omawianych w niniejszym artykule studiów przypadku. Przegląd ten miał tym samym bezpośredni wpływ na sposób opracowania metodologii badania (w tym również wyjściowych założeń badawczych zaprojektowanych przez instytucję zlecającą badania) oraz dalsze analizy zespołu badawczego. W jego wyniku potwierdzono, w pierwszej kolejności, że oba badania – dotyczące zarówno SOZ, jak i PES, wykorzystujące w swojej działalności zasoby dziedzictwa – mają nowatorski i jednocześnie kompleksowy charakter. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż stanowią pierwszą w Polsce próbę całościowego omówienia funkcjonowania wymienionych typów podmiotów, których działalność jest pośrednio lub bezpośrednio związana z obszarem dziedzictwa kulturowego. Przedsięwzięcia badawcze, które realizowane są po raz pierwszy, oprócz pozyskania nowych danych generują jednak, niemal zawsze, potencjalnie wysoki stopień ryzyka związanego z trafnością projektowanej metodologii.

W tym kontekście należy podkreślić brak dostępu do pogłębionych analiz współczesnego funkcjonowania SOZ, powoływanych na podstawie obowiązujących przepisów (Ustawa o ochronie zabytków... 2003). Dostępne artykuły opisujące, choć jedynie w sposób ogólnikowy, tematykę SOZ powstawały jeszcze przed przemianami roku 1989, gdy osoby pełniące funkcję SOZ działały w ramach struktur PTTK (Midura 1981). Z punktu widzenia aktualnej sytuacji wartość źródeł ma jednak jedynie charakter historyczny ze względu na zupełnie odmienne warunki funkcjonowania SOZ w okresie PRL i obecnie. Aktualnie pojawiają się w przestrzeni publicznej (zwłaszcza o charakterze lokalnym) tylko ogólnikowe informacje w zakresie powołania SOZ, ewentualnie krótkie informacje dotyczące charakterystyki tej funkcji, zamieszczane są także listy osób lub instytucji pełniących taką rolę. Nie jest to jednak zjawisko powszechne, ponieważ dotyczy tylko wybranych stron internetowych, w szczególności lokalnych portali informacyjnych, a także urzędów miast oraz, zdecydowanie rzadziej, starostw powiatowych. W przypadku tych ostatnich pojawiają się również krótkie odniesienia dotyczące SOZ w dokumentach strategicznych, na przykład powiatowych programach opieki nad zabytkami. Jednocześnie, w ostatnich latach, opracowane zostały pojedyncze notki na stronach internetowych NID (Solisz 2017) lub PTTK (Midura, Danowski 2015), które wykraczały poza podstawowe informacje dotyczące prawnych aspektów działalności SOZ w Polsce. Warto podkreślić, że nie są prowadzone transparentne, kompleksowe i regularne działania monitoringowe w zakresie weryfikacji liczebności SOZ czy to w ujęciu lokalnym, regionalnym, czy ogólnopolskim. Wskazane braki przyczyniły się do tego, że na etapie projektowania przez NID założeń badania (w tym zakładanej minimalnej liczby zebranych wypełnionych ankiet przez SOZ w regionach w ramach badań

ilościowych) przeszacowano liczbę aktywnych SOZ, których rzeczywista liczba (przynajmniej tych możliwych do zidentyfikowania przez zespół badawczy) okazała się znacznie mniejsza w części regionów. Konieczność prowadzenia monitoringu SOZ wydaje się tym bardziej istotna, że najczęściej funkcje te pełnione są głównie przez seniorów i zawsze społecznie oraz non profit.

Podobnie jak w przypadku SOZ, brak jest również publikacji, które w sposób kompleksowy i szczegółowy podejmowałyby tematykę PES korzystających w ramach swojej działalności z zasobów dziedzictwa kulturowego. W literaturze przedmiotu odwołania do takich podmiotów pojawiają się punktowo w raportach koncentrujących się na analizach lokalnych działań odnoszących się do obszaru dziedzictwa kulturowego lub lokalnych podmiotów, a także podejmowanych inicjatyw w zakresie ekonomii społecznej. Często są to również badania mające charakter studiów przypadku (*case study*), koncentrujących się na wybranych instytucjach z zakresu ekonomii społecznej, które działają w obszarze dziedzictwa. Dodatkowo zdarza się, że dziedzictwo, do którego odwołują się PES, ujmowane jest z punktu widzenia jego funkcji pobudzającej zrównoważony rozwój czy też potencjału mobilizowania lokalnych przewag konkurencyjnych (Bohdziewicz-Lulewicz 2017). Problematyka PES, która nawiązuje do elementów dziedzictwa, omawiana jest również od strony praktycznej w publikacjach NID, między innymi w poradniku zarządzania dziedzictwem w gminach opracowanym przez NID (Chabiera et al. 2019). Poświęcono jej miejsce w rozdziale dotyczącym narzędzi stymulujących przedsiębiorczość lokalną i gospodarkę. Wpisuje się ona także w obserwowany w ostatnich latach znaczący wzrost zainteresowania badaniem dziedzictwa kulturowego z perspektywy ekonomicznej lub rozwojowej. Ten nurt badawczy doprowadził do powstania coraz większej liczby badań i publikacji, które podkreślają rolę dziedzictwa kulturowego jako cennego zasobu dla społeczności lokalnych, tworzącego możliwości zatrudnienia, generującego dochody oraz promującego ochronę kultury i turystykę. Wielu badaczy i decydentów podkreśla znaczenie zrównoważonego rozwoju dziedzictwa kulturowego, który uwzględnia potrzeby i perspektywy społeczności lokalnych oraz równoważy rozwój gospodarczy z rozwojem kultury (Nocca 2017; Rosetti et al. 2022). Wzrost liczby badań i publikacji dotyczących dziedzictwa kulturowego przyczynił się do lepszego zrozumienia potencjalnych korzyści i wyzwań związanych z jego rozwojem oraz efektywniejszego kształtowania polityki i praktyki w tej dziedzinie.

Na gruncie polskim problematyka dziedzictwa kulturowego w nowym – po zmianie ustrojowej 1989 roku – wymiarze jego ekonomicznej wartości i zarządzania nim była rozwijana stopniowo, głównie w pracach środowiska krakowskich i warszawskich uczelni (m.in. Krystyna Pawłowska, Andrzej Tomaszewski), w tym szczególnie mocno przez środowisko skupione wokół Jacka Purchli i jego współpracowników (Monika Murzyn-Kupisz, Krzysztof Broński). Artykuły odwołujące się do ochrony dziedzictwa kulturowego pojawiały się, co prawda, regularnie na łamach pisma „Ochrona zabytków” czy łódzkiego „Turyzmu”. Jednak, jak pisał

Broński (2006), kreatywne spojrzenie na dziedzictwo kulturowe, wychodzące poza jego konserwację i upamiętnianie, na początku XXI wieku nie było jeszcze czymś oczywistym, co znalazło odzwierciedlenie w dość konserwatywnej treści Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku (Ustawa o ochronie zabytków... 2003). Obecnie można już mówić o wyraźnym przyroście publikacji rozpatrujących dziedzictwo kulturowe w wymiarze ekonomicznym czy rozwojowym.

W literaturze poświęconej tematowi dziedzictwa, w kontekście jego aspektu rozwojowego, dominują przede wszystkim publikacje podejmujące tę problematykę od strony teoretycznej. Analizując okres ostatnich kilku lat, charakteryzują się one coraz bardziej pogłębioną refleksją. Akcentowane są ekonomiczne aspekty wykorzystywania zasobów dziedzictwa kulturowego oraz wpływ bazujących na takich zasobach przedsiębiorców, a także podmiotów reprezentujących NGO czy sektor ekonomii społecznej, na rozwój społeczno-gospodarczy o charakterze lokalnym lub regionalnym (Rohrscheidt 2008, 2016; Murzyn-Kupisz 2010; Legutko-Kobus 2016a, b; Murzyn-Kupisz et al. 2022). O zmianie powyższych priorytetów, a także uwzględnianiu różnorodnych wymiarów podejścia do kwestii dziedzictwa świadczą również to, że zaczęło być ono określane przez niektórych autorów jako stymulator rozwoju ekonomicznego (tj. traktowane jako produkt rynkowy), element budowania kapitału społecznego czy też istotny czynnik rozwoju zrównoważonego (Legutko-Kobus 2016a). W proces modyfikacji tego podejścia wpisują się też (obok omawianych badań PES i SOZ) inne publikacje opracowywane na zlecenie NID. Podjmują zagadnienia dziedzictwa od strony praktycznej w kontekście jego aspektu rozwojowego. Są to analizy w zakresie: rozwoju lokalnego i strategicznego zarządzania rozwojem gminy z uwzględnieniem dziedzictwa kulturowego, postrzegania dziedzictwa przez społeczeństwo polskie, a także stanu badań oraz perspektyw i potrzeb badawczych w zakresie społeczno-ekonomicznego oddziaływania dziedzictwa kulturowego. Publikacja Murzyn-Kupisz et al. (2022) stanowi aktualnie najbardziej kompleksowe źródło w zakresie analizy różnorodnych aspektów wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy. Jej autorzy odwołują się w niej również do zagranicznych (anglosaskich, francuskich, skandynawskich) doświadczeń, które mogą być inspiracją dla polskich badań. Generalnie jednak tylko nieliczne artykuły naukowe koncentrują się na rzeczywistym pomiarze wpływu dziedzictwa na rozwój społeczno-gospodarczy, wychodząc poza etap diagnozy jego stanu w odniesieniu do danej jednostki terytorialnej czy zasobu materialnego lub niematerialnego.

Podstawowe wyzwania metodologiczne w ramach realizowanych badań

Rezultaty analiz prezentowane w artykule zostały oparte na instrumentalnym studium przypadku (Stake 2009) dwóch projektów badawczych, realizowanych w drugiej połowie 2022 roku na zlecenie Narodowego Instytutu Dziedzictwa przez Fundację Rozwoju Badań Społecznych (szczegóły zaprezentowano w tabeli 1). Jednocześnie – ze względu na bezpośredni udział autorów artykułu w realizacji wspomnianych projektów – analizy, które zostały oparte na dokumentacji badań przygotowanej przez podmiot zamawiający, uzupełniamy przede wszystkim krytyczną refleksją (Rahman et al. 2021) własnych doświadczeń badawczych zdobytych w trakcie realizacji projektów.

Tabela 1. Charakterystyka dwóch projektów badawczych realizowanych w latach 2021–2022 na zlecenie NID przez Fundację Rozwoju Badań Społecznych

	Główny cel badania	Zakres tematyczny badania	Metody badawcze (podstawowe/ uzupełniające)
1	Analiza liczebności i aktywności SOZ oraz zakresu realizacji zadania własnego starostw powiatowych polegających na ustanawianiu SOZ	– liczebność SOZ (województwa, starostwa); – formalna współpraca starostw i wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (WUOZ); w obszarze dotyczącym SOZ – aktywność SOZ w obszarze ochrony zabytków; – wzmacnianie kompetencji SOZ; – czynniki hamujące aktywność SOZ	– analizy danych zastanych (status prawny SOZ, liczebność SOZ w poszczególnych jednostkach terytorialnych); – badania ilościowe CAWI z przedstawicielami starostwa (n-132), WUOZ (n-17), SOZ (n-54); – badania jakościowe – IDI z przedstawicielami starostw (38 wywiadów), WUOZ (16 wywiadów)

2	Analiza podmiotów ekonomii społecznej (PES) wykorzystujących zasoby dziedzictwa w ramach swojej działalności	– udział PES wykorzystujących w swojej działalności zasoby dziedzictwa materialnego i niematerialnego wśród ogółu tego typu podmiotów oraz stopnia, w jakim ma to miejsce; – stopień świadomości i wiedzy PES na temat wykorzystywanego zasobu i zasad jego ochrony i zachowania dla przyszłych pokoleń; – współpraca PES z liderami lokalnymi i władzami samorządowymi, przedsiębiorcami, organizacjami w kontekście działalności opartej na zasobach dziedzictwa	– analiza danych zastanych (funkcjonowanie PES) – badanie ilościowe CAWI z przedstawicielami PES (n-218) – badanie jakościowe z przedstawicielami PES – IDI (16 wywiadów)
---	--	--	---

Źródło: opracowanie własne.

Opisane powyżej przypadki badań zostały ze sobą zestawione i porównane pod kątem dwóch zidentyfikowanych kluczowych wyzwań metodologicznych:

- **procesu operacjonalizacji** (w szczególności w przypadku badania PES) związanego z wykorzystaniem pojęcia dziedzictwa kulturowego do określenia: 1) problemu badawczego w ramach badania, tj. sposobów wykorzystywania przez PES zasobów dziedzictwa w ramach swojej działalności oraz 2) badanej populacji, to jest PES, które wykorzystują zasoby dziedzictwa w swojej działalności wśród ogółu tego typu podmiotów w Polsce;
- **procedury doboru próby badawczej** (w szczególności w przypadku badania SOZ), to jest procesu obejmującego zdefiniowanie badanej zbiorowości, a także określenie operatu (w przypadku badania SOZ i PES była to próba pełna, czyli obejmująca całą populację generalną jednostek) czy ustalenie liczebności próby.

W analizowanych w dalszej części artykułu przypadkach poruszone zostały również kwestie pośrednio związane z powyższymi wyzwaniami, takie jak: (1) dotarcie do osób badanych, które zostały określone na etapie operacjonalizacji, oraz procedury doboru próby (w tym podstawowe trudności z tym związane); (2) wprowadzanie

modyfikacji lub uzupełnień w odniesieniu do wstępnych założeń badawczych przyjętych przez NID, między innymi w zakresie planowanych ilościowych oraz jakościowych badań terenowych; (3) współpraca z instytucjami (w tym instytucją zlecającą badanie, a także samorządami oraz innymi podmiotami) ułatwiającymi kompletowanie sfragmentyzowanej wiedzy w tematyce badawczej oraz skuteczniejsze dotarcie do ankietowanych/respondentów – przedstawicieli SOZ oraz PES.

Wyzwanie metodologiczne numer 1 – operacjonalizacja głównego pojęcia badawczego

W przypadku badania PES kluczowa była operacjonalizacja pojęcia „PES wykorzystujący w bieżącej działalności zasoby dziedzictwa”. Oznacza to, że potencjalne trudności koncentrowały się na stworzeniu konkretnych procedur (operacji), spójnych z założeniami przyjętymi na etapie konceptualizacji (tj. definicji), które miały pozwolić na dokonanie empirycznych obserwacji odpowiadających tym pojęciom w świecie rzeczywistym (Babbie 2005).

Na tym etapie procesu badawczego przyjęto dwa wskaźniki identyfikujące wykorzystywanie przez PES w swojej działalności zasobów dziedzictwa.

Były to:

- bezpośrednie wykorzystywanie i/lub odwoływanie się do elementów/zasobów w zakresie dziedzictwa kulturowego. Dotyczy to następujących elementów (wskazanych w kafeterii do jednego z pytań kwestionariusza ankiety): zabytkowych obiektów, budynków, przedmiotów, zabytków archeologicznych, elementów krajobrazu kulturowego, zwyczajów/tradycji, strojów/elementów strojów, tożsamości, wydarzeń historycznych, miejsc historycznych produktów tradycyjnego rzemiosła, postaci historycznych, produktów spożywczych/rolnych, kuchni czy regionalnych marek;
- funkcjonowanie w obszarach związanych z dziedzictwem kulturowym pogrupowanych w ramach 10 branż (turystyka kulturowa/turystyka dziedzictwa, działalność wydawnicza, ochrona dziedzictwa, nieruchomości zabytkowe, rynek sztuki i antyków, popularyzacja i edukacja dziedzictwa, tradycyjne rzemiosło, tradycyjne rolnictwo, gastronomia, rewitalizacja), które zostały dodatkowo uszczegółowione w zakresie szczegółowych działalności.

Podsumowując, pierwszy ze wskaźników potwierdza ogólne inspiracje, nawiązania, elementy tożsamości PES odnoszące się do dziedzictwa (niezależnie od zakresu czy typu prowadzonej działalności w obszarze dziedzictwa). Drugi z kolei plasuje PES w ramach poszczególnych branż – wyszczególnionych na podstawie literatury przedmiotu – w zakresie dziedzictwa, z uszczegółowieniem działalności w ich ramach. Podejście oparte na wykorzystaniu w identyfikacji podmiotów więcej niż pojedynczego wskaźnika gwarantuje skuteczniejszą oraz efektywniejszą weryfikację

tego, czy podmiot rzeczywiście wykorzystuje zasoby dziedzictwa. Zapewnia także szerszy katalog wskazań (w kwestionariuszu ankiety) w zakresie odwoływania się do dziedzictwa, co jest istotne ze względu na niejednorodny charakter tego pojęcia.

Główny problem w procesie operacjonalizacji dotyczył przygotowania trafnego narzędzia – kwestionariusza ankiety (w szczególności pierwszych pytań filtrujących) przeznaczonego dla podmiotów ekonomii społecznej, którego celem było umożliwienie identyfikacji wszystkich tych PES, które wykorzystują w swojej działalności zasoby dziedzictwa (niezależnie od zakresu, branży czy stopnia profesjonalizacji aktywności w obszarze dziedzictwa). Trudności w tym zakresie wynikały ze wspomnianej już wcześniej specyfiki (w szczególności wieloaspektowości) zjawiska dziedzictwa, które mogło wpływać na deklaracje ankietowanych przedstawicieli PES. Potwierdzają to także założenia do badania wskazane przez NID w dokumentach przetargowych, gdzie podkreślono, że dziedzictwo kulturowe to zasób charakteryzujący się interdyscyplinarnym potencjałem gospodarczym, a więc często trudnym do identyfikacji. Istotnym problemem był także brak kompleksowych badań w tym zakresie. Dodatkowo – co jest już specyficzne tylko dla tego obszaru – w przypadku PES tematyka dziedzictwa rzadko jest akcentowana w obszarze ekonomii społecznej. Potwierdza to między innymi brak szczegółowych odwołań do dziedzictwa w dokumentach strategicznych, dotyczących ekonomii społecznej (np. Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej 2023 „Ekonomia Solidarności Społecznej”) czy w ramach bieżącego monitoringu PES prowadzonego przez Departament Ekonomii Społecznej – od października 2020 roku funkcjonującego w Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej (w bazie PES i wyszczególnionych w jej ramach branżach nie ma odwołań do dziedzictwa, choć pojawiają się branże, które powiązane są bezpośrednio w literaturze przedmiotu z dziedzictwem, np. turystyka).

Powyższe okoliczności generowały wysoki stopień ryzyka pominięcia, w ramach badania ilościowego, niektórych PES odwołujących się na przykład tylko w niewielkim stopniu do elementów dziedzictwa lub czyniących to w sposób całkowicie nietypowy, a tym samym niemożliwy do przewidzenia na etapie projektowania metodologii badania (w tym prowadzonych w tym celu analiz literaturowych). Zaproponowane podejście badawcze zakładające szerokie definiowanie dziedzictwa, które bazowało na przyjęciu dwóch wskaźników identyfikujących wykorzystywanie przez PES w swojej działalności zasobów dziedzictwa, wynikało również z możliwego braku świadomości, że reprezentowane przez ankietowanego PES odwołuje się do zasobu dziedzictwa. Potencjalnym czynnikiem mogącym w znacznym stopniu generować takie deklaracje wśród respondentów jest brak profesjonalnego, merytorycznego wykorzystywania dziedzictwa przez reprezentowany PES lub to, że działalność oparta na takich zasobach ma charakter poboczny względem podstawowej działalności. Słuszność założeń potwierdziły zrealizowane badania terenowe (zarówno ilościowe, jak i jakościowe), w których:

- w badaniach ilościowych zidentyfikowano branże, które nie zostały bezpośrednio wskazane w założeniach do badania sformułowanych przez NID. Dotyczyło to w szczególności branży – handel i pozostałe usługi (do dziedzictwa odwoływała się ponad połowa przedstawicieli PES-ów reprezentujących tę branżę, uczestniczących w badaniu ilościowych CAWI);
- w badaniach jakościowych wystąpiły wątpliwości zgłaszane przez respondentów, którzy nie mieli pewności (choć wskazywali na etapie badania ilościowego, że wykorzystują zasoby dziedzictwa), czy reprezentowany przez nich podmiot rzeczywiście można uznać za PES wykorzystujący w swej działalności zasoby dziedzictwa;
- zidentyfikowano niski zakres znajomości elementów dziedzictwa wśród części PES, które deklarowały, że je wykorzystują (nieco ponad 55% ankietowanych zadeklarowało posiadanie informacji o historii wykorzystywanych przez PES zasobów dziedzictwa, około 35% wiedzę w zakresie sposobu jego ekonomizacji, a jedynie 20% znajomość przepisów prawnych dotyczących jego ochrony).

Jednocześnie powyższe wyzwania metodologiczne, w zakresie procedury operacjonalizacji, nie stanowiły większego problemu w projekcie dotyczącym SOZ. Wynikało to z faktu, że w ramach badania przyjęto definicję SOZ na podstawie obowiązujących przepisów prawnych, które w tym zakresie są precyzyjne i jednoznaczne. Zgodnie z ustawą (Ustawa o ochronie zabytków... 2003) SOZ powoływany jest przez starostę właściwego dla miejsca zamieszkania kandydata, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków. W artykułach 102 i 105 ustawy zapisano, że SOZ może być zarówno osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych, która nie była karana za przestępstwa popełnione umyślnie oraz posiada wiedzę w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, jak i jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej. Choć w ramach badania zidentyfikowano osoby nieformalnie realizujące zadania będące w kompetencji SOZ, które nie zostały powołane przez starostę, to ze względu na ograniczony zakres badania nie zostały w nim uwzględnione, i tym samym nie stanowią przedmiotu refleksji w niniejszym artykule. Grupa ta może jednak stanowić interesujący obszar badawczy w przyszłych, podejmowanych przez badaczy, analizach.

Wyzwanie metodologiczne numer 2 – dobór próby oraz dotarcie do instytucji i osób badanych

Problem z procedurą doboru próby i dotarciem do osób badanych stanowił dla prowadzonych badań istotne wyzwanie, w szczególności w projekcie dotyczącym SOZ. Zespół badawczy, rozpoczynając dobór próby do tego badania, napotkał trudność związaną zarówno z identyfikacją osób pełniących rolę SOZ, jak i z dotarciem do tej grupy. Po pierwsze, instytucje odpowiedzialne za zbieranie informacji dotyczących

osób pełniących funkcję SOZ – starostwa, urzędy gminy oraz wojewódzkie urzędy ochrony zabytków – różniły się sposobem zbierania, udostępniania informacji o SOZ oraz zakresem posiadanych informacji. Zakres informacji dostępnych na portalach starostw, urzędów gmin oraz WUOZ miał zdecydowanie zróżnicowany charakter. Pożądane przez zespół badawczy informacje dotyczące liczby SOZ i kontaktu do tych osób w wielu przypadkach w ogóle nie były dostępne, natomiast często były ograniczone lub w ogóle nieaktualne. Większość odpowiedzialnych za ten proces instytucji publicznych nie posiadała aktualnych list SOZ bądź w ogóle zaprzestała prowadzenia ewidencji SOZ. Z uwagi na brak wymogów i regulacji prawnych brak jest procedur w urzędach dotyczących zbierania danych o SOZ w poszczególnych regionach. W związku z tym instytucje odpowiedzialne za prowadzenie oraz aktualizowanie list SOZ robią to w sposób dowolny, pozbawiony wspólnej metodyki, a przede wszystkim dobrowolny. Wyjątki stanowiły urzędy, które publikowały pełne listy osób zaangażowanych w funkcję SOZ. Analiza tej sytuacji wskazuje również na problem spójności danych będących w posiadaniu organizacji w danym regionie.

Trudności w identyfikacji i dotarciu do SOZ powodował również brak centralnej ewidencji tych osób. W kontekście powyższych problemów istotny okazał się brak możliwości spełnienia wymogu instytucji zlecającej badanie, dotyczącego przeprowadzenia badania na określonej liczbie osób badanych w poszczególnych gminach. W początkowych założeniach badaniem powinno zostać objętych 20 osób pełniących funkcję SOZ w każdym województwie. Identyfikacja osób pełniących rolę SOZ w regionach zmusiła zespół badawczy do zweryfikowania tego założenia i zmiany liczebności badanych SOZ. Identyfikacja SOZ w regionach dowiodła, że jedynie w największych miastach wojewódzkich, w Krakowie, Warszawie oraz Łodzi, liczba aktywnych SOZ przekraczała 20 osób. Zarówno w mniejszych miastach, jak i w większości pozostałych miast wojewódzkich, liczba SOZ nie przekraczała 10 osób. Zidentyfikowane zostały także regiony, gdzie brak jest w ogóle osób pełniących rolę SOZ (np. województwo podlaskie). W związku z tym próba badawcza nie objęła wskazanych początkowo liczebności dla poszczególnych województw.

Biorąc pod uwagę współpracę instytucji, zespół badawczy napotkał kolejny problem. Badania SOZ obejmowały podmioty publiczne, co wiąże się z oczekiwaniem współpracy między zespołem badawczym a daną instytucją. Instytucje publiczne zobowiązane są do współpracy z instytucjami badawczymi, w tym zbierającymi dane istotne z perspektywy statystyki publicznej czy też rozwoju wiedzy eksperckiej. W trakcie prowadzenia badań częściej WUOZ oraz sporadycznie starostwa powiatowe nie współpracowały w zakresie wsparcia zespołu badawczego w identyfikowaniu SOZ i dotarciu do nich jako grupy badanej. Instytucje nie udostępniały baz, nie brały udziału ani w badaniach ilościowych, ani jakościowych. Dowodzi to, że część instytucji publicznych wciąż ma problem z realizacją ustawowych obowiązków. Brak realizacji ustawowego obowiązku w tym zakresie przez wybrane instytucje nie mógł wynikać z okoliczności przez nie niezależnych, lecz można go wiązać

z brakiem poczucia odpowiedzialności i należy traktować jako sygnał niepokojący. Wskazane powyżej trudności uniemożliwiły nie tylko sprawną identyfikację SOZ, ale również analizę ich aktywności i potrzeb w skali kraju. Istotną trudnością były również rozbieżności w zakresie danych dotyczących liczebności SOZ w poszczególnych powiatach czy regionach. Starostwa powiatowe, które wzięły udział w badaniu ankietowym, podawały dane o liczebności SOZ sprzeczne z tymi zawartymi w innych źródłach – na przykład sprawozdaniach z realizacji Powiatowego Planu Ochrony Zabytków. Również inne różnorodne dane (WUOZ, starostw powiatowych, NID) na temat rzeczywistej liczby SOZ w ramach poszczególnych jednostek terytorialnych potrafią być ze sobą sprzeczne.

W badaniu przedsiębiorstw ekonomii społecznej nie wystąpiły znaczące trudności z określeniem badanej populacji na etapie projektowania badań terenowych. Wynikało to z tego, że najpierw zespół badawczy zidentyfikował operat do badań ilościowych spośród podmiotów ekonomii społecznej na podstawie danych o wysokim stopniu aktualności, rzetelności oraz kompleksowości znajdujących się w „Bazie przedsiębiorstw społecznych”. Jest ona prowadzona przez Departament Ekonomii Społecznej i Solidarnej w Ministerstwie Rodziny i Polityki Społecznej (według stanu na III kwartał 2023 roku), czyli komórkę organizacyjną, która zapewnia wykonywanie zadań pełnomocnika do spraw ekonomii społecznej w zakresie inicjowania i organizowania badań, prac analitycznych oraz zarządzania danymi statystycznymi dotyczącymi ekonomii społecznej, w tym przedsiębiorczości społecznej, spółdzielczości socjalnej oraz zatrudnienia socjalnego¹. Baza zawierała spis 2147 przedsiębiorstw społecznych², uwzględniając zarówno zróżnicowaną formę prawną, jak i branżę PES. Pomimo rekomendacji zlecniodawcy dotyczącej ograniczenia próby do wybranych branż w badaniu wzięły udział PES reprezentujące wszystkie branże. Spowodowało to zminimalizowanie ryzyka pominięcia jakiegoś podmiotu w doborze podmiotów do operatu.

Podsumowanie

Na podstawie analizy przeprowadzonych badań doszliśmy do wniosku, że opracowanie i zastosowanie właściwej, z punktu widzenia założonych celów badania, procedury operacjonalizacji oraz brak odpowiedniego, jasnego zdefiniowania (określenia) badanej populacji to najważniejsze problemy w analizowanych badaniach z obszaru dziedzictwa.

¹ Departament Ekonomii Społecznej, <https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/o-departamencie/#wydzial1>.

² Według stanu na dzień 18 listopada 2022 roku, <http://www.bazaps.ekonomiaspoleczna.gov.pl>.

W dużym stopniu (w szczególności pierwsze wyzwanie) wynika to z interdyscyplinarnej specyfiki realizacji badań nad dziedzictwem. Potwierdzają to między innymi inne projekty realizowane dla NID, w tym w badanie dotyczące polskich naukowców zajmujących się dziedzictwem jako zasobem rozwojowym (Pierzchała et al. 2021), które wykazało, że problematyka ta podejmowana jest przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, implikując różnorodny sposób, w jaki dziedzictwo jest rozumiane, a w konsekwencji definiowane i badane. W sumie ankietowani naukowcy (uczestniczący w tymże badaniu dla NID) zadeklarowali, że reprezentują przynajmniej 20 dyscyplin naukowych, wśród których, co znaczące z punktu widzenia powyższych rozważań, brak było jednej dominującej. W konsekwencji wskazane problemy niosą ryzyka związane z brakiem uwzględniania niektórych obszarów badawczych (w szczególności dotyczy to PES wykorzystujących w swojej działalności zasoby dziedzictwa). Jednocześnie brak prowadzonego regularnego i systematycznego monitoringu na poziomie lokalnym (powiatowym), jak ma to miejsce w przypadku SOZ, może powodować z kolei pominięcie niektórych grup respondentów w badaniach terenowych.

Powyższe prowadzi do kilku istotnych wniosków. Biorąc je pod uwagę, zaproponowane zostały rekomendacje, które mają wysoce praktyczny wymiar. Mogą one być użyteczne zarówno dla instytucji, jak i badaczy, którzy angażują się w badania w obszarze dziedzictwa.

Po pierwsze, rekomendujemy, aby prowadząc badania w obszarze dziedzictwa rozumianego jako zasób rozwojowy, pamiętać o konieczności szerokiego traktowania dziedzictwa w ramach procedury operacjonalizacji i tym samym uwzględniać różnorodność definicyjną, identyfikowaną w fazie konceptualizacji badań. Ten element (również różnorodne postrzeganie dziedzictwa przez samych interesariuszy) jest szczególnie istotny z punktu widzenia projektowania wsparcia publicznego dedykowanego PES, ale również III sektora czy przedsiębiorców, którzy w swojej działalności w sposób zróżnicowany wykorzystują i/lub odwołują się do elementów lub obszarów dotyczących dziedzictwa kulturowego. Nie oznacza to jednak, że badania selektywne nie powinny być prowadzone. Wydaje się, że na tym etapie (wciąż niewielkiej liczby badań w obszarze dziedzictwa) badacze powinni w pierwszej kolejności koncentrować się na nakreśleniu ram tego obszaru badawczego, a dopiero później na jego pogłębianiu.

Ponadto, warto łączyć różnorodne metody i techniki badawcze ze względu na wieloaspektowość zjawiska dziedzictwa (zasadność takiej strategii potwierdziło w szczególności badanie PES). Dotyczy to również konieczności podejmowania interdyscyplinarnych badań oraz analiz w tym obszarze tematycznym.

Jak wykazało badanie naukowców zajmujących się badaniem dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego (Pierzchała et al. 2021), ważne jest promowanie badań interdyscyplinarnych w obszarze dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego. Mogą to być na przykład konkursy dla badaczy i badaczek, ale też

granty z innych poświęconych temu zagadnieniu programów. Dodatkowo na etapie opracowywania narzędzi badawczych warto zadbać o uwzględnienie również tego, w jaki sposób dziedzictwo postrzegane jest przez ankietowanych, dla których narzędzie jest przeznaczone. Podjęcie tych działań gwarantować może uzyskanie bardziej wartościowego materiału badawczego.

Po drugie, rekomendujemy, aby rozpocząć eksplorację obszaru badawczego związanego z pełnieniem funkcji społecznych opiekunów zabytków. Jak dowodzą nasze analizy, obszar badań nad działalnością SOZ stanowi interesującą lukę badawczą. Cenne poznawczo będzie w tym aspekcie również podejmowanie badań o ograniczonym zasięgu, na przykład regionalnym lub lokalnym, co wiąże się bezpośrednio z charakterem tej funkcji. Wnioski, jakie płyną z przeprowadzonych badań, pozwoliły bowiem na zidentyfikowanie niedostatków w zakresie badań osób/instytucji pełniących funkcje SOZ, a także w zakresie funkcjonowania instytucji odpowiedzialnych za zbieranie, aktualizowanie i rozpowszechnianie danych dotyczących tej grupy.

Instytucjom, które zajmują się ochroną zabytków, rekomendujemy prowadzenie listy osób pełniących funkcję SOZ oraz stały ich monitoring. Dobrą praktykę w tym zakresie stanowią WUOZ w Krakowie, Łodzi i w Warszawie. Taka strategia przyczyni się w większym stopniu do wykorzystania potencjału SOZ w działaniach realizowanych na rzecz lokalnego dziedzictwa. Podjęcie stałego monitoringu pozwoli również na zidentyfikowanie osób nieformalnie pełniących rolę SOZ, które jednocześnie nie zostały powołane przez starostę danego powiatu. Dzięki temu ich działania związane z zachowaniem wartości zabytków i utrzymaniem ich w jak najlepszym stanie oraz upowszechnianiem wiedzy o nich zyskałyby szansę na współpracę i docenienie tej funkcji, ale przede wszystkim umożliwiłyby dotarcie zespołów badaczy do tych osób. W tym kontekście instytucje publiczne powinny stwarzać szersze warunki do współpracy. Ponadto, w kwestii planowania i zlecania badań w obszarze dziedzictwa przez instytucje publiczne rekomendujemy, aby podchodziły one do kształtowania metodologii badań w sposób elastyczny, kreśląc ogólne ramy, a szczegóły metodologiczne (jak wielkość próby i sposób jej doboru) dopracowywały w porozumieniu z wykonawcą. Warto również promować wykorzystywanie badań nad dziedzictwem wśród urzędników – zarówno w ich codziennej pracy, jak i w prowadzonych analizach.

Bibliografia

- Ashworth Greg (2015). *Planowanie dziedzictwa*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
Ashworth Greg, Tunbridge John (2000). *The Tourist-Historic City*. Routledge.
Babbie Earl (2015). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Broński Krzysztof (2006). Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.). *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*, 706, 7–26.
- Bohdziewicz-Lulewicz Marta (2017). Wzmacnianie funkcji ekonomii społecznej z poziomu regionu. Rozważania na przykładzie założeń i efektów projektu Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie pn. Akademia Rozwoju Ekonomii Społecznej. *MAZOW-SZE Studia Regionalne*, 20, 89–103.
- Chabiera Aleksandra, Koziół Anna, Skaldawski Bartosz (2019). *Dziedzictwo obok mnie – poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Cultural Heritage Counts for Europe (2015). CHCfE Consortium, Międzyrodowe Centrum Kultury, Krakow, [dok. elektr.] www.europanostra.org/our-work/policy/cultural-heritage-counts-europe/ [odczyt: 10.08.2023].
- Danowski Andrzej, Midura Franciszek (2015). *Rola i zadania społecznego opiekuna zabytków*. PTTK Końskie, [dok. elektr.] <http://www.pttkkonskie.pl/index.php/o-nas/kola-kluby-komisje/komisja-opieki-nad-zabytkami/rola-i-zadania> / [odczyt: 11.04.2023].
- Kasprzak Rafał (2022). Koncepcja pomiaru społeczno-ekonomicznego oddziaływania aktywności kulturalnej na lokalną gospodarkę. W: Ewa Kocój, Marcin Laberschek, Katarzyna Kopeć, Katarzyna Plebańczyk (red.), *Metodologia badań w sektorze kultury i mediów*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 79–102.
- Koziół Anna, Trelka Małgorzata, Florjanowicz Paulina (2013). *Społeczno-gospodarcze oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Raport z badań społecznych*. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Krajowy Program Ekonomii Społecznej do 2023. *Ekonomia Solidarności Społecznej*, [dok. elektr.] https://www.ekonomiaspoleczna.gov.pl/download/files/EKONOMIA_SPOLECZNA/KPRES.pdf / [odczyt: 11.04.2023].
- Legutko-Kobus Paulina (2016a). Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju i specjalizacji regionów. *Studia KPZK PAN*, 170, 140–157.
- Legutko-Kobus Paulina (2016b). Zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako elementem rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 452, 219–228.
- Midura Franciszek (1981). Rola społecznych opiekunów zabytków w ochronie dóbr kultury narodowej. *Ochrona Zabytków*, 34/3–4 (134–135), 166–172.
- Midura Franciszek, Danowski Piotr (2015). *Rola i zadania społecznego opiekuna zabytków*, PTTK, <https://pttk.pl/opieka-nad-zabytkami/opieka-nad-zabytkami-publicacje.html> / [odczyt: 11.04.2023].
- Murzyn-Kupisz Monika (2012). *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie.
- Murzyn-Kupisz Monika, Hołuj Dominika, Działek Jarosław (2022). *Dziedzictwo kulturowe w badaniach, Tom III. Społeczno-ekonomiczne oddziaływanie dziedzictwa kulturowego. Stan badań oraz perspektywy i potrzeby badawcze w kontekście polskim*. Warszawa–Kraków:

- Narodowy Instytut Dziedzictwa, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński.
- Murzyn-Kupisz Monika (2010). Podmioty na rynku dziedzictwa kulturowego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 3(41), 61–80, [nid.pl/o-nas/](https://ninas.pl/o-nas/) [odczyt: 11.04.2023].
- Narodowy Instytut Dziedzictwa (2021). *Zapytanie ofertowe na wykonanie zamówienia polegającego na przeprowadzeniu badań polskich naukowców, którzy w swojej pracy badawczej zajmują się zagadnieniami związanymi z dziedzictwem kulturowym jako zasobem rozwojowym*.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa (2022a). *Zapytanie ofertowe na wykonanie zamówienia polegającego na: zbadaniu liczebności i aktywności społecznych opiekunów zabytków (SOZ) oraz zakresu realizacji zadania własnego starostów powiatowych polegających na ustanawianiu społecznych opiekunów zabytków*.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa (2022b). *Zapytanie ofertowe na wykonanie zamówienia polegającego na: badaniu przedsiębiorstw ekonomii społecznej wykorzystujących w swojej działalności zasoby dziedzictwa*.
- Nijkamp Peter (2012). Economic Valuation of Cultural Heritage. W: Guido Licciardi, Rama Amirtahmasebi (red.), *The Economics of Uniqueness. Investing in Historic City Cores and Cultural Heritage Assets for Sustainable Development*. Washington D.C.: The World Bank, 75–106.
- Nocca Francesca (2017). The Role of Cultural Heritage in Sustainable Development: Multi-dimensional Indicators as Decision-Making Tool. *Sustainability*, 9(10), 1882, <https://doi.org/10.3390/su9101882> [odczyt: 11.04.2023].
- Phillips Helen (2015). The Capacity to Adapt to Climate Change at Heritage Sites –The Development of a Conceptual Framework. *Environmental Science & Policy*, 47, 118–125, <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2014.11.003>.
- Pierzchała Marcin, Ulatowska Roksana, Onysków Wojciech (2021). *Analiza polskich naukowców zajmujących się badaniem dziedzictwa kulturowego jako zasobu rozwojowego*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, [dok. elektr.] <https://nid.pl/wp-content/uploads/2022/05/Analiza-polskich-naukowcow-zajmujacych-sie-badaniem-dziedzictwa-kulturowego-jako-zasobu-rozwojowego.pdf> [odczyt: 11.04.2023].
- Rahman Syahirah Abdul, Tuckerman Lauren, Vorley Tim, Gherhes Cristian (2021).
- Rizzo Ilde, Throsby David (2006). Cultural Heritage: Economic Analysis and Public Policy. W: Victor A. Ginsburg, David Throsby (red.), *Handbook of the Economics of Art and Culture*. Elsevier, 983–1016.
- Rosetti Ilaria, Bertrand Cabral Clara, Pereira Roders Ana, Jacobs Marc, Albuquerque Rosana (2022). Heritage and Sustainability: Regulating Participation. *Sustainability*, 14(3): 1674, <https://doi.org/10.3390/su14031674>.
- Sesana Elena, Gagnon Aleksandre, Ciantelli Chiara, Cassar Joann, Hughes John (2021). Climate Change Impacts on Cultural Heritage: A Literature Review. *Wiley Interdisciplinary Reviews. Climate Change*, 12, 4.

- Skaldawski Bartosz, Chabiera Aleksandra, Koziół Anna, Dąbrowski Adam, Nowak Piotr (2021). *Dziedzictwo kulturowe w badaniach. Rozwój lokalny i strategiczne zarządzanie rozwojem gminy w oparciu o dziedzictwo kulturowe*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Solisz Iwona (2017). *Zadania własne starostw związane z ochroną zabytków*. Narodowy Instytut Dziedzictwa, [dok. elektr.] https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/zadania-wlasne-starostow-zwiazane-z-ochrona-zabytkow/ [odczyt: 12.04.2023].
- Stake Robert (2009). Jakościowe studium przypadku. W: Norman K. Denzim, Yvonna S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. I. Warszawa: PWN, 627–629.
- Throsby David (2012). Heritage Economics: A Conceptual Framework. W: Guido Licciardi, Rama Amirtahmasebi (red.), *The Economics of Uniqueness. Investing in Historic City Cores and Cultural Heritage Assets for Sustainable Development*. Washington D.C.: The World Bank, 45–74.
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23.07.2003 r. (Dz.U. nr 162, poz. 1568).
- von Rohrscheidt Armin Mikos (2008). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: GWSHM Milenium.
- von Rohrscheidt Armin Mikos (2016). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wydanie III, poprawione i rozszerzone. Poznań: Wydawnictwo, KulTour.pl.